

Rola Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie oraz jego oddziałów w rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej

The role of Agricultural Advisory Centre in Brwinow and its branches in the development of rural entrepreneurship

Jarosław Bomba, Mateusz Grojec

Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie

Streszczenie. Celem artykułu jest prezentacja działalności Centrum Doradztwa Rolniczego (CDR) w Brwinowie i ocena jego roli w kreowaniu wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Przemiany społeczno-gospodarcze i demograficzne zachodzące na obszarach wiejskich powodują, iż rolnictwo ma coraz mniejszy udział w gospodarce narodowej. Wyodrębniły się dwie podstawowe grupy gospodarstw: gospodarstwa towarowe oraz niewielkie gospodarstwa rolne produkujące głównie na własne potrzeby i funkcjonujące dzięki podejmowaniu działań dodatkowych, pracy dorywczej oraz wsparciu ze środków Unii Europejskiej. Ten drugi typ gospodarstw, a także osoby „wychodzące” czy „wypchnięte” z rolnictwa są grupą docelową CDR w zakresie rozwijania przedsiębiorczości wiejskiej. Mogą one przyczynić się do wielofunkcyjnego rozwoju wsi, kreując nowe rozwiązania i wdrażając je do praktyki. W zakresie podejmowania pozarolniczej aktywności gospodarczej na obszarach wiejskich pojawiają się specyficzne bariery. Centrum Doradztwa Rolniczego, zwłaszcza Oddział w Krakowie, od lat stawia sobie za cel oddziaływanie na ograniczenie tych negatywnych zjawisk. Podstawowym zadaniem CDR jest doskonalenie zawodowe doradców rolnych. Ponadto Centrum podejmuje działania bezpośrednio adresowane do rolników, mieszkańców wsi lub pracowników/członków Lokalnych Grup Działania (LGD). Praca na rzecz podstaw przedsiębiorczych realizowana jest poprzez konferencje, kompleksowe projekty, szkolenia oraz wydawnictwa, publikacje i strony internetowe z zakresu przedsiębiorczości. CDR, wspólnie z Uniwersytetem Rolniczym w Krakowie, jest współorganizatorem międzynarodowych konferencji dotyczących drobnych gospodarstw rolnych. Od dwóch dekad przygotowujemy Ogólnopolskie Sympozja Agroturystyczne. To dzięki CDR Oddział w Krakowie w Polsce zrodziła się idea utworzenia Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych. Sieć, działając przy CDR, służy upowszechnieniu idei edukacji w gospodarstwie rolnym oraz promocji działalności gospodarstw edukacyjnych. Realizujemy projekty popularyzujące ideę sprzedaży bezpośredniej i marketingu bezpośredniego, postrzegając je jako szansę na znaczące dodatkowe źródło docho-

dów gospodarstw rolnych. Podobnie, CDR Oddział w Radomiu, w swoim Centrum Praktycznego Szkolenia w Zakresie Małego Przetwórstwa, stwarza rolnikom pragnącym poznać tajniki przetwórstwa na poziomie gospodarstwa możliwość teoretycznego i praktycznego szkolenia w tym zakresie. Staramy się również zachęcać rolników do współdziałania poprzez projekty badawcze i upowszechnieniowe w zakresie spółdzielczości rolnej oraz przedsiębiorczości socjalnej. Doskonalimy doradców rolnych z planowania biznesowego, a także poszerzamy ich wiedzę prawnopodatkową. Nasza działalność szkoleniowo-promocyjna dotyczy również prezentacji dobrych praktyk, promocji innowacyjności i kreatywności w rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej oraz wykorzystania nowatorskich narzędzi i form jej pobudzania. Szczególną rolę odgrywa tu konkurs „Sposób na sukces” organizowany corocznie przez CDR w Brwinowie, pod patronatem prezydenta RP. Centrum Doradztwa Rolniczego swoje wieloletnie doświadczenie chce wykorzystać w dalszej działalności, dostrzegając duże możliwości oddziaływania całego systemu doradztwa rolniczego (wiejskiego) na pozytywny przebieg procesu wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich.

Słowa kluczowe: Centrum Doradztwa Rolniczego • przedsiębiorczość • wielofunkcyjny rozwój • obszary wiejskie

Abstract. The aim of the paper was to analyse the Agricultural Advisory Centre (CDR) activities in terms of multifunctional development of rural areas. Socio-economic and demographic factors occurring in rural areas cause that agriculture has increasingly smaller share in rural economy. There are now two groups of farms: commercial farms and small farms producing mainly for their own needs and functioning by taking additional measures, working in other sectors and receiving support from the European Union aid funds. This second type of farms as well as people engaged in them – are the target group of the CDR activities in order to develop rural entrepreneurship, creating new solutions and implementing them into practice. There are some specific barriers in the area of on-agricultural economic activity development in rural areas. Agricultural Advisory Centre (especially Branch Office in Cracow) tries to reduce the influence of these negative factors. The main task of CDR is to train agricultural advisors. In addition, the Centre works directly with farmers, rural residents and employees / members of the LAG. This work is realized through conferences, complex projects, training and publications and websites about rural entrepreneurship. CDR, together with the University of Agriculture in Krakow, is co-organizer of the international conference on small farms. CDR prepares National Agritourism Symposium for two decades. Idea of the creation of National Network of Educational Farms was also born thanks to CDR Branch Office in Krakow. Network (acting at the CDR) disseminates and promotes the idea of education in farms. We implement projects promoting the idea of direct sales and direct marketing, treating them as an opportunity for significant additional source of income for farmers. Similarly, Branch Office in Radom offers farmers interested in processing at farm level, the possibility of practical training in this area in its Centre for Practical Training in the Field of Little Processing. We also try to encourage farmers to cooperate by research projects and informing people in the field of agricultural co-operatives and social enterprise. We train agricultural advisors in business planning, law and taxes. Our training and promotional activities also involves: the presentation of good practices, promoting innovation and creativity in the development of rural entrepreneurship, the use of innovative tools and stimulation forms of entrepreneurship. Special role is played by the competition „Way to success” organized annually by the CDR, under the patronage of the President of Poland.

Agricultural Advisory Centre wants to make use of its perennial experience to have positive impact on multifunctional development of rural areas, together with other parts of agricultural advisory system.

Keywords: Agricultural Advisory Centre • entrepreneurship • multifunctional development • rural areas

Wstęp

Centrum Doradztwa Rolniczego (CDR) z siedzibą w Brwinowie, wraz z Oddziałami w Krakowie, Poznaniu i Radomiu, działa na podstawie ustawy z dnia 22 października 2004 r. o jednostkach doradztwa rolniczego (Dz.U. z 2004 r. Nr 251, poz. 2507 ze zm.). CDR obejmuje zasięgiem swojego działania cały kraj i podlega bezpośrednio Ministrowi Rolnictwa i Rozwoju Wsi. W ustawie o jednostkach doradztwa rolniczego enumeratywnie określono zadania CDR. Przede wszystkim są to działania na rzecz poprawy poziomu dochodów rolniczych, podnoszenia konkurencyjności rynkowej gospodarstw rolnych, wspierania zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, a także podnoszenia poziomu kwalifikacji zawodowych rolników i innych mieszkańców obszarów wiejskich (Dz.U. z 2013 r. poz. 474). Ważną rolę odgrywają również działania na rzecz rozwoju przedsiębiorczości. Widoczne jest to szczególnie w obecnym okresie programowania w ramach Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2014–2020. Rozwój przedsiębiorczości w dokumentach strategicznych i prawnych UE oraz Polski jest w tych latach głównym priorytetem i celem. Wynika to z nowego podejścia do polityki gospodarczej, które stawia na wzrost gospodarczy, większą konkurencyjność przedsiębiorstw, powstawanie nowych miejsc pracy, przejście do gospodarki niskoemisyjnej, oszczędnej pod względem zasobów. Działania na rzecz promowania pozarolniczej aktywności gospodarczej na obszarach wiejskich wynikają również w sposób naturalny z uwarunkowań społeczno-gospodarczych i demograficznych polskiej wsi. Rolnictwo ma bowiem coraz mniejszy udział w rozwoju gospodarczym nie tylko kraju, lecz także samej wsi. Prowadzi to do wystąpienia procesu tzw. dezagraryzacji wsi, polegającego na zmniejszającej się roli rolnictwa w generowaniu miejsc pracy oraz dostarczaniu dochodów dla utrzymania ludności wiejskiej. Stąd też nacisk na promowanie przedsiębiorczości na obszarach wiejskich oraz wielokierunkowego rozwoju wsi i rolnictwa, w czym partycypuje CDR.

Celem artykułu jest prezentacja działalności brwinowskiego CDR w tym zakresie oraz ocena roli, jaką odgrywa we wspomnianych zmianach na polskiej wsi.

Materiał i metody

Opracowanie powstało na podstawie przeglądu literatury krajowej i zagranicznej z zakresu ekonomiczno-społecznych uwarunkowań rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich oraz dokumentów źródłowych Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie w zakresie zrealizowanych projektów. Projekty te dotyczyły realizacji zadań na rzecz pobudzania pozarolniczej aktywności na obszarach wiejskich.

W opracowaniu przeprowadzono analizę dokumentów źródłowych i na ich podstawie przedstawiono wnioski ogólne. Do prezentacji wyników badań wykorzystano metodę opisową oraz graficzną.

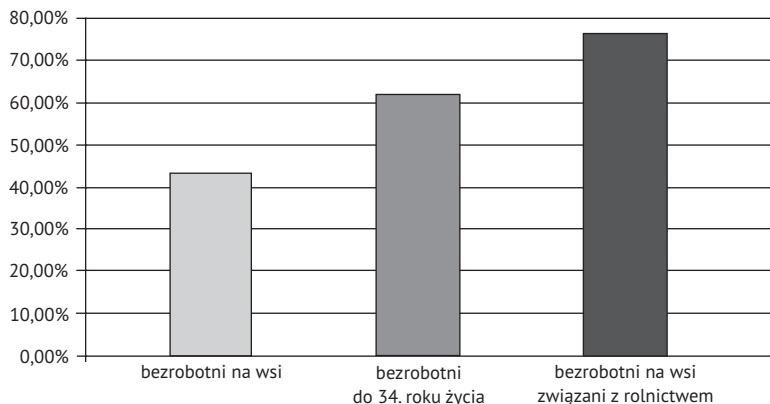
Uwarunkowania wielofunkcyjnego rozwoju wsi

Zgodnie z danymi GUS obszary wiejskie zajmują 93% powierzchni Polski i są zamieszkiwane przez ok. 38,8% ludności. Prognozuje się, że odsetek mieszkańców wsi może wzrosnąć w 2030 r. aż do 42,6%.

Po przemianach ustrojowych lat 80. i 90. ubiegłego stulecia na obszarach wiejskich znacznie wzrosła liczba osób utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych (głównie socjalnych). Cechą charakterystyczną zmian w strukturze wieku ludności wiejskiej w latach 2000–2009 był absolutny i względny wzrost udziału ludności w wieku produkcyjnym w zasobach pracy na wsi. Wzrost liczby ludności w wieku produkcyjnym na wsi był znacznie szybszy niż w miastach, przy czym szczególnie duże różnice wystąpiły w ostatnich latach, kiedy to prawie cały przyrost skoncentrował się na wsi. W tym samym okresie udział pracujących w rolnictwie w całej populacji kraju zmniejszył się z 18% do prawie 12%. W 2000 r. mieszkańcy wsi, pracujący wyłącznie lub głównie w rolnictwie, stanowili ok. 45%. W roku 2009 było to już tylko 32,1% (*Powszechny Spis Rolny*, 2010).

Zmianom na obszarach wiejskich towarzyszyło zwiększenie bezrobocia. W wyniku tych procesów pojawiła się charakterystyczna dla obszarów wiejskich nadwyżka podaży na rynku pracy. Na polskiej wsi mieszka ok. 15 mln osób, z których przeszło 9 mln to osoby w wieku produkcyjnym. Przyjmując, że ok. 70% osób z tej grupy powinno pracować, to widać, że podstawowym problemem polskiej wsi jest tworzenie nowych miejsc pracy poza rolnictwem. Dane statystyczne wskazują, że ok. 4,5 mln osób w wieku produkcyjnym pracujących w rolnictwie i 700 tys. osób w wieku poprodukcyjnym wypracowuje w rolnictwie tyle godzin pracy, ile wygenerowałoby 2,3 mln osób na pełnych etatach. Zatem poziom bezrobocia ukrytego na wsi przy uwzględnieniu ułamkowych przerostów zatrudnienia (zbędni częściowo) szacowany jest na 1,2 mln (Rosner, 2007). Większość bezrobotnych stanowią osoby w wieku do 34 lat (ich udział w liczbie bezrobotnych wynosi na wsi 62,2%, a w mieście 54%), z tym, że udział bezrobotnych w wieku do 34 lat związanych z rolnictwem wynosi aż 81,7% (ryc. 1).

Dane pochodzące z Powszechnego Spisu Rolnego 2010 wskazują, że wysoka liczba pracujących w polskim rolnictwie związana jest zasadniczo z dużym rozdrobnieniem gospodarstw rolnych. Typową cechą polskich obszarów wiejskich jest bowiem zróżnicowanie wielkości gospodarstw rolnych i ich dochodowości. W strukturze agrarnej dominują drobne, rodzinne gospodarstwa rolne, o powierzchni do 5 ha użytków rolnych. Takie gospodarstwa, według przedstawionych w tym spisie danych, stanowiły 56% wszystkich gospodarstw w kraju. Natomiast wciąż relatywnie mały odsetek stanowią gospodarstwa o powierzchni ponad 20 ha. Takich gospodarstw jest 7,6%, w tym większych gospodarstw – o powierzchni powyżej 50 ha – jedynie 1,6% (ryc. 2).

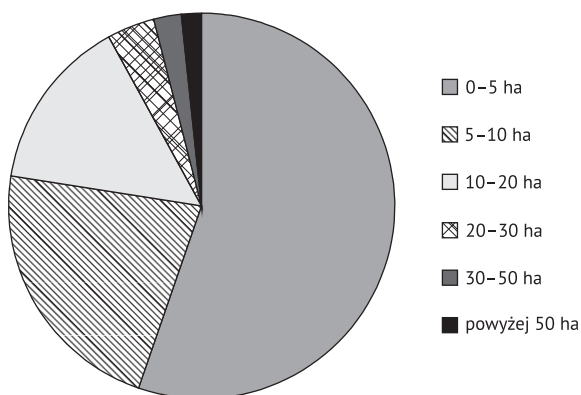


Ryc. 1. Kategorie bezrobocia wiejskiego w 2012 r.

Fig. 1. Categories of rural unemployment in 2012

Źródło: Opracowano na podstawie Nurzyńska i Poczta (2014)

Source: Authors' study based on Nurzyńska i Poczta (2014)



Ryc. 2. Struktura gospodarstw rolnych w Polsce w 2008 r.

Fig. 2. The structure of farms in Poland in 2008

Źródło: Opracowano na podstawie danych z Powszechnego Spisu Rolnego 2010

Source: Author's study based on General Agricultural Census 2010

Można przypuszczać, iż aktualna struktura rolna w Polsce, z dominacją małych i średnich gospodarstw, nie jest i nigdy nie będzie w stanie w przyszłości zapewnić rolnikom oraz ich rodzinom dochodów porównywalnych z innymi grupami zawodowymi (Drygas, 2010, s. 4). Ponadto coraz bardziej widoczny jest podział gospodarstw na dwie grupy. Pierwsza to niewielkie gospodarstwa rolne produkujące głównie na własne potrzeby. Ich funkcjonowanie możliwe jest dzięki podejmowaniu działań dodatkowych, pracy dorywczej oraz wsparciu ze środków Unii Europejskiej. Drugą grupę stanowią

gospodarstwa towarowe dysponujące znacznym kapitałem, które przy zachowaniu płynności finansowej wytwarzają produkty na rynek (Eurostat 12.02.2016).

Z kolei na podstawie danych Powszechnego Spisu Rolnego z 2010 r. można wskazać na silną odwrotną zależność między liczbą pracujących w gospodarstwach rolnych a powierzchnią gospodarstw. Liczba pracujących wyłącznie lub głównie w rolnictwie indywidualnym w przeliczeniu na 100 ha użytków rolnych wynosi średnio ok. 17 osób, zmniejszając się z ponad 46 osób średnio w gospodarstwach poniżej 5 ha użytków rolnych do nieco ponad 2 osób w gospodarstwach 50 ha i większych. Skutkuje to tym, że produktywność pracy w polskim rolnictwie w 2008 r., mierzona wytworzoną produkcją, była 3,5 razy niższa niż przeciętna w UE-27 i 6 razy niższa niż w UE-15 (Frenkel, 2012). Ta bardzo niska produktywność pracy w rolnictwie polskim skutkuje niskim dochodem *per capita* (Czyżewski, Stępień, Poczta-Wajda, 2006; Poczta, Czubak, Pawlak, 2009).

Tymczasem spośród ponad 1,5 miliona gospodarstw rolnych w Polsce do grupy gospodarstw wysokotowarowych, których wielkość ekonomiczna wyrażona w SO (*Standard Output*) wynosi przynajmniej 15 tys. EUR, zaliczyć można jedynie ok. 17% z nich (Poczta, 2013). Inne badania (np. Dzuna) wskazują, że w aktualnych uwarunkowaniach ekonomicznych za konkurencyjne można uznać w Polsce gospodarstwa o obszarze powyżej 30 ha i o potencjale produkcyjnym powyżej 16 ESU. W Polsce liczbę takich gospodarstw szacuje się jedynie na 100 tys. (Dzun, 2008, s. 76). Pozostałe gospodarstwa potrzebują wsparcia (w tym ze strony doradztwa rolniczego), celem podniesienia ich konkurencyjności. Za główną przeszkodę wzrostu i rozwoju tych gospodarstw uznaje się brak opłacalności produkcji. Istotne jest więc wspieranie mechanizmów stwarzających możliwości uzyskiwania dodatkowych i pozarolniczych źródeł dochodu przez właścicieli tych gospodarstw.

W zakresie uruchamiania nadwyżek siły roboczej pochodzących z gospodarstw rolnych, jak i bezrolnych mieszkańców wsi największe znaczenie ma tworzenie mikroprzedsiębiorstw. Ich rola w gospodarce jest nie do przecenienia. Dowodem na to są wskaźniki charakteryzujące udział mikroprzedsiębiorstw w zatrudnieniu oraz w wytwarzaniu wartości dodanej w skali całej gospodarki. I tak, wskaźniki udziału w zatrudnieniu i w tworzeniu wartości dodanej w 2010 r. wynosiły (Eurostat, 2010):

- 28,7% w UE-27 oraz 36,6% w Polsce w zatrudnieniu,
- 21,2% w UE-27 oraz 15,9% w Polsce w tworzeniu wartości dodanej.

Obszary wiejskie to bez wątpienia ważny potencjał gospodarczy kraju, jednak wciąż jest on słabo wykorzystywany. Świadczą o tym choćby dane GUS, z których wynika, że 966 tys. podmiotów funkcjonuje na obszarach wiejskich, co stanowi jedynie $\frac{1}{4}$ wszystkich podmiotów w kraju. Wskaźnik przedsiębiorczości (mierzony liczbą podmiotów gospodarczych przypadających na 1000 mieszkańców) był w 2008 r. dwukrotnie niższy na obszarach wiejskich niż w miastach i wyniósł 62,5, a w mieście – 121,5 (*Obszary wiejskie w Polsce*, 2011, s. 175).

Bariery rozwoju przedsiębiorczości i cele CDR w kierunku ich minimalizowania

Na przeszkodzie rozwoju przedsiębiorczości stoi szereg barier, takich jak choćby nadmierna biurokracja, niewielkie możliwości pozyskania zewnętrznego finansowania wynikające z braku zdolności kredytowej, wciąż zbyt skomplikowane procedury zakładania i prowadzenia własnej działalności gospodarczej, niejasne i często zmieniające się przepisy podatkowe, trudności w uzyskaniu odpowiednich rozstrzygnięć administracyjnych. Nie wszystkie bariery można pokonać szybko i w łatwy sposób. Jednakże w pierwszej kolejności należy koncentrować się na takich barierach, które można bezpośrednio i szybko usunąć.

Centrum Doradztwa Rolniczego dzięki swoim działaniom przyczynia się do zmniejszania barier wynikających przede wszystkim z niskiego poziomu wiedzy ekonomicznej i braku odpowiednich wzorców i modeli zachowań przedsiębiorczych. Jednakże bez upowszechnienia wśród mieszkańców wsi wiedzy o zasadach funkcjonowania różnych form biznesu, trudno mówić o dywersyfikacji gospodarki wiejskiej. Niewiedza ta jest rezultatem obowiązującej do niedawna ogólnokrajowej polityki wsparcia nastawionej na rozwój przedsiębiorczości miejskiej, nieuwzględniającej zaś specyfiki obszarów wiejskich. Przykładowo, wśród wielu analiz dotyczących sektora małych i średnich przedsiębiorstw (MSP), wykonywanych na zlecenie Polskiej Agencji Rozwoju Przedsiębiorczości (PARP), nie ma ani jednej, która wskazywałaby na różnicę między przedsiębiorstwami wiejskimi i miejskimi. Tymczasem istnieje pomiędzy nimi zasadnicza odmienność, jeśli chodzi o poziom rozwoju, potrzeby i problemy. Brakuje właściwego rozpoznania potrzeb i problemów przedsiębiorstw wiejskich, działających w specyficznym środowisku i tym samym wymagających innych form oddziaływania (Kłodziński, 2010, s. 17). Problemem w rozwijaniu wiejskiej przedsiębiorczości niewątpliwie są:

- niska gęstość zaludnienia,
- płytki lokalny rynek,
- relatywnie niewysokie dochody mieszkańców wsi.

Słabo rozwinięta sieć osadnicza znacząco ogranicza liczbę potencjalnych klientów przedsiębiorcy, niedobór środków finansowych wśród mieszkańców wsi proces ten tylko potęguje, co w efekcie prowadzi do niskiego efektywnego popytu na dobra i usługi. Niski popyt prowadzi do obniżenia dochodów, a co za tym idzie mniejszej siły nabywczej mieszkańców wsi.

Wielu początkującym wiejskim przedsiębiorcom często brak jest podstawowych umiejętności związanych z prowadzeniem firmy, w tym dotyczących zarządzania finansami, marketingu i skutecznego planowania. Nie mają środków i wiedzy pozwalającej na zdobywanie rynków zbytu poza własnym regionem. Szukają wówczas pomocy w znanych sobie miejscach. Jeśli chodzi o instytucje otoczenia biznesu najbardziej rozpoznawalne przez przedsiębiorców wiejskich były ośrodki doradztwa rolniczego (ODR) – 84% pytanym przedsiębiorców je zna, a 56% korzystało z ich usług. Niemal połowa przedsiębiorców posiada także wiedzę o Polskiej Agencji Rozwoju Przedsiębiorczości

(PARP), o lokalnych grupach działania (LGD) oraz lokalnych centrach przedsiębiorczości, punktach konsultacyjno-doradczych czy funduszach pożyczkowych. Jednakże wiedza o istnieniu instytucji otoczenia biznesu nie oznacza korzystania z usług tych podmiotów. Należy tu uwzględnić to, że ODR-y mają już ugruntowaną pozycję wśród przedsiębiorców. Istotna w tym kontekście jest także wysoka ocena przydatności usług oferowanych przez ODR-y.

Kolejną ważną przeszkodą w rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej jest niechęć mieszkańców obszarów wiejskich do zrzeszania się i podejmowania różnorodnych form kooperacji. Ogólnie przyjmuje się, iż szansą dla drobnych gospodarstw rodzinnych oraz niewielkich przedsiębiorstw wiejskich, oprócz specjalizacji, jest także współpraca. Rynek eliminuje najsłabszych i robi to skuteczniej i bardziej bezwzględnie niż jakikolwiek inny mechanizm. Znacząca część produktów rolnych w Polsce jest wytwarzana przez dużą liczbę podmiotów o niewielkiej skali produkcji. Zderzenie takiego konkurencyjnego rynku z rynkiem oligopolistycznym, panującym w otoczeniu rolnictwa, wpływa istotnie na obniżenie siły przetargowej rolników. Producenci rolni są, z niewielkimi wyjątkami, „cenobiorcami”, co oznacza, że muszą swoje decyzje opierać na cenach, które dyktują inni uczestnicy rynku (dostawcy, odbiorcy). Swoją sytuację producenci mogą zmienić, zwiększając siłę przetargową. Można to osiągnąć, zwiększając skalę produkcji w gospodarstwie, ale tutaj są określone granice i bariery. Innym sposobem jest współdziałanie producentów, między innymi w celu zwiększania wielkości dostaw na rynek. Rolnikom, tak jak i przedstawicielom innych branż, nie jest łatwo zrezygnować z części niezależności w prowadzeniu własnego przedsiębiorstwa. Starsi producenci rolni pamiętają negatywne doświadczenia w zakresie spółdzielczości realizowanej na obszarach wiejskich w czasach Polski Ludowej. Młode pokolenie rolników zostało zaś wychowane w kulcie indywidualizmu.

Istotnym problemem w rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej jest również niedostateczna ilość informacji o formach i warunkach wsparcia unijnego, a także innych możliwych źródłach finansowania działalności pozarolniczej. Tymczasem, jak wskazuje Ratajczak (2009), przedsiębiorcy nisko oceniają jakość usług świadczonych przez prywatne firmy konsultingowe, które w całości finansowane są ze środków unijnych. W opinii respondentów usługi te nie były profesjonalne i nie przyczyniły się do rozwiązania problemów, z jakimi w rzeczywistości musi się mierzyć przedsiębiorca wiejski.

Priorytety działalności Centrum Doradztwa Rolniczego w zakresie rozwoju wielofunkcyjnego uwzględniają powyższe uwarunkowania oraz bieżącą sytuację na wsi, a jako grupę docelową przyjęto:

- młodych ludzi (dzieci i młodzież),
- kobiety wiejskie,
- rolników prowadzących gospodarstwa samozaopatrzeniowe lub produkujących w niewielkim stopniu na rynek (gospodarstwa drobnotowarowe).

Głównym celem podjętych działań było pobudzenie aktywności ekonomicznej wiejskich kobiet, ukierunkowanie na tworzenie dodatkowych pozarolniczych źródeł utrzymania gospodarstw domowych oraz zachęcenie do pozostania na wsi. Podjęte

działania kierowane są także do rolników prowadzących drobne gospodarstwa rolne celem stworzenia im dodatkowego źródła utrzymania lub też umożliwienia „wyjścia” z rolnictwa.

Koncepcja wielofunkcyjności rolnictwa opiera się na przekonaniu, że rolnictwo jako aktywność ekonomiczna, obok podstawowej funkcji, jaką jest dostarczanie żywności i surowców dla przemysłu, zapewnia również wiele nierynkowych korzyści społeczeństwu (Adamowicz i Zwolińska-Ligaj, 2009). Rolnictwo od dawna osadzone było i jest w trzech płaszczyznach: przestrzennej, przyrodniczej i społeczno-kulturowej, co odróżnia je od innych rodzajów działalności. Wielofunkcyjność rolnictwa oznacza, że oprócz dostarczania żywności rolnictwo jest także wytwórcą wielu różnych usług. Wilkin (2008) proponuje następujący podział tych usług poprzez zdefiniowanie ich funkcji:

- funkcje zielone, rozumiane jako zarządzanie zasobami ziemi, utrzymanie bioróżnorodności, tworzenie warunków dla dziko żyjących zwierząt i roślin, itd.,
- funkcje niebieskie to zarządzanie zasobami wodnymi, wytwarzanie energii wiatrowej i wodnej, zapobieganie powodziom, itd.,
- funkcje żółte oznaczają utrzymanie spójności i żywotności obszarów wiejskich, podtrzymanie wartości kulturowej, itd.

Jednym z możliwych instrumentów rozwijania pozarolniczych funkcji obszarów wiejskich jest właśnie wspieranie i promowanie pozarolniczej (pozaprodukcyjnej) aktywności mieszkańców tych obszarów. Dywersyfikacja źródeł dochodów rolników przyczyni się wszakże do wypełniania pozaprodukcyjnych funkcji poprzez rolnictwo.

Wybrane działania Centrum Doradztwa Rolniczego na rzecz rozwoju wielofunkcyjnego

Agroturystyka

Jednym z możliwych dodatkowych źródeł dochodów mieszkańców obszarów wiejskich może być oferowanie usług agroturystycznych lub usług z zakresu turystyki wiejskiej. Centrum Doradztwa Rolniczego od początku transformacji intensywnie wspierało i promowało rozwój agroturystyki oraz kształciło specjalistów w tym zakresie. W wyniku tych działań CDR w Brwinowie Oddział w Krakowie stał się patronem, a następnie organizatorem tzw. Ogólnopolskich Sympozjów Agroturystycznych, które są przygotowywane cyklicznie od 1993 r. Do roku 2001 sympozjum odbywało się corocznie, a następnie co dwa lata (tab. 1). Jest to inicjatywa służąca wymianie doświadczeń i nawiązywaniu kontaktów zawodowych pomiędzy podmiotami aktywnie angażującymi się w rozwój turystyki wiejskiej. W sympozjum uczestniczą przedstawiciele nauki, doradztwa, stowarzyszeń agroturystycznych, administracji państwowej i samorządowej z całej Polski. Sympozjum Agroturystyczne każdorazowo organizowane jest w innej części Polski, stwarzając, poza merytoryczną dyskusją, dodatkowe szanse prezentacji i promocji poszczególnych regionów.

Tabela 1. Wykaz tematów, terminów i miejsc Ogólnopolskich Sympozjów Agroturystycznych z lat 2003–2015**Table 1.** The list of topics, dates and places of the Polish National Agrotouristics Symposia in years 2003–2015

OSA OSA	Temat Topic	Termin Date	Miejsce Place
XVI	Innowacyjność w turystyce wiejskiej a nowe możliwości zatrudnienia na obszarach wiejskich Innovation in rural tourism and new employment opportunities in rural areas	15–17.09.2015	Korytnica, woj. świętokorzystkie Korytnica, province: świętokorzystkie
XV	Komunikowanie i doradztwo w turystyce wiejskiej Communication and counseling in rural tourism	9–11.09.2013	Krzymy Szumne, woj. mazowieckie Krzymy Szumne, province: mazowieckie
XIV	Turystyka wiejska – społeczny wymiar w ekonomicznym kontekście Rural tourism – the social dimension in the economic context	13–15.09.2011	Mielno, woj. zachodniopomorskie Mielno, province: zachodniopomorskie
XIII	Marka wiejskiego produktu turystycznego Brand of rural tourism product	21–23.09.2009	Gdańsk-Jelitkowo, woj. pomorskie Gdańsk-Jelitkowo, province: pomorskie
XII	Turystyka wiejska a edukacja – różne poziomy, różne wymiary Rural tourism and education – different levels, different dimensions	18–20.09.2007	Boszkowo, woj. wielkopolskie Boszkowo, province: wielkopolskie
XI	Turystyka wiejska a rozwój i współpraca regionów Rural tourism and the development of regional cooperation	27–29.09.2005	Iwonicz Zdrój, woj. podkarpackie Iwonicz Zdrój, province: podkarpackie
X	Turystyka wiejska w Polsce – od rozproszonych działań do kompleksowej strategii Rural tourism in Poland – from scattered activities to a comprehensive strategy	15–17.09.2003	Kraków, woj. małopolskie Kraków, province: małopolskie
IX	Turystyka wiejska czynnikiem ożywienia terenów wiejskich Rural tourism as a recovery factor of the rural areas	9–12.09.2001	Złotów, woj. wielkopolskie Złotów, province: wielkopolskie

Tabela 1. cd. – Table 1. cont.

OSA OSA	Temat Topic	Termin Date	Miejsce Place
VIII	Turystyka wiejska w perspektywie europejskiej Rural tourism in a European perspective	11–14.09.2000	Wysowa, woj. małopolskie Wysowa, province: małopolskie
VII	Dziedzictwo kulturowe polskiej wsi a turystyka wiejska The cultural heritage of the Polish countryside and rural tourism	13–16.09.1999	Supraśl, woj. podlaskie Supraśl, province: podlaskie
VI	Zrównoważony rozwój turystyki wiejskiej – idee, działania, efekty Sustainable development of rural tourism – the ideas, actions, effects	14–17.09.1998	Lubniewice, woj. gorzowskie (obecnie lubuskie) Lubniewice, province: lubuskie
V	Determinanty sukcesu w turystyce wiejskiej Success factors in rural tourism	15–18.09.1997	Kazimierz Dolny, woj. lubelskie Kazimierz Dolny, province: lubelskie
IV	Kształtowanie standardów produktu turystycznego polskiej wsi Standards development of tourism product of the Polish countryside	16–19.09.1996	Zamek Czocha, woj. jeleniogórskie (obecnie dolnośląskie) Zamek Czocha, province: dolnośląskie
III	Regionalne aspekty rozwoju agroturystyki w Polsce Regional aspects of the development of rural tourism in Poland	18–21.09.1995	Polańczyk, woj. krośnieńskie (obecnie podkarpackie) Polańczyk, province: podkarpackie
II	Agroturystyka – pierwsze doświadczenia i perspektywy Agritourism – first experiences and perspectives	2–4.09.1994	Potok Złoty, gm. Janów, woj. częstochowskie (obecnie śląskie) Potok Złoty, gm. Janów, province: śląskie
I	Szanse rozwoju agroturystyki w Polsce Chances of development of rural tourism in Poland	14–17.09.1993	Suwałki, woj. suwalskie (obecnie podlaskie) Suwałki, province: podlaskie

Źródło: Opracowanie własne

Source: Author's study

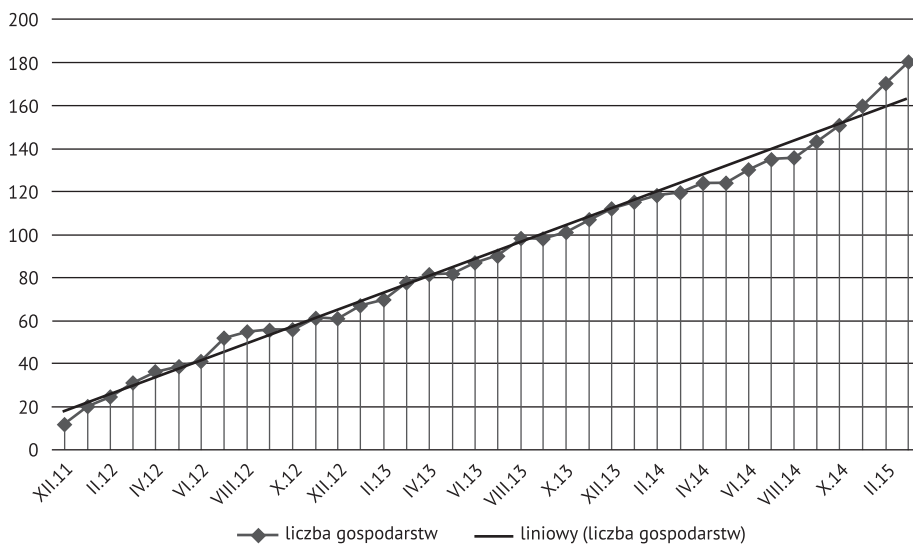
Wraz z rozwojem rynku, w podejściu klientów do usług agroturystycznych nastąpiły istotne zmiany. Z jednej strony obserwuje się większe zainteresowanie tego typu usługami, z drugiej – wzrosły wymagania klientów, którzy coraz częściej oczekują kompleksowej oferty wypoczynku na wsi. CDR, chcąc pomóc rolnikom wyjść naprzeciw oczekiwaniom ich klientów, wypracowało koncepcję zintegrowanych (sieciowych) produktów turystyki wiejskiej. Produkt ten definiuje się jako gotową do sprzedaży ofertę na terenach wiejskich, przedstawioną w pakietach turystycznych dostosowanych do poszczególnych grup odbiorców, opartą na rozproszonej strukturze podmiotów, atrakcji, miejsc, punktów obsługi, obiektów i funkcjonującą jako jedna spójna koncepcja zaspokajająca potrzeby turysty i zapewniająca gwarancję jakości i unikalności. Centrum Doradztwa Rolniczego ma jednakże świadomość, że turystyka wiejska jako alternatywne źródło dochodu może zostać wykorzystana tylko przez niewielką grupę osób prowadzących gospodarstwa rolne. Ma ona zatem marginalne znaczenie w stosunku do innych możliwych działalności gospodarczych. W przyszłości można oczekiwać dalszego rozwoju tej formy działalności gospodarczej na wsi, jednakże będzie się ona koncentrowała tylko na obszarach atrakcyjnych przyrodniczo i kulturowo.

Gospodarstwa edukacyjne

Mając na uwadze powyższe kwestie, w Centrum Doradztwa Rolniczego rozwinięto koncepcję tzw. zagrody edukacyjnej, czyli miejsca, gdzie podczas przygotowanych przez rolników programów edukacyjnych można zaznajomić się ze specyfiką działalności rolniczej, tradycyjnymi zawodami czy też dowiedzieć się więcej na temat produkcji zdrowej żywności. Funkcja edukacyjna wsi i gospodarstwa wiejskiego zaczęła się kształtować wraz z rozwojem turystyki wiejskiej i agroturystyki. Z biegiem czasu z aktywności tej zrodził się jednak samodzielny produkt. Oferta edukacyjna gospodarstw wiejskich jest obiecującym kierunkiem działalności, uzupełniającym podstawowe źródła dochodu mieszkańców wsi, ale też spełniającym misję społeczną. Obecnie, gdy coraz więcej dzieci nie ma wcale lub ma nieprawdziwe wyobrażenie na temat źródeł pochodzenia żywności, gospodarstwa edukacyjne mają szansę wywołać lepsze zrozumienie wsi i wytworzenie osobistej relacji ogółu społeczeństwa z rolnictwem, zaś w dłuższej perspektywie przyczynić się do ochrony rolniczej bioróżnorodności i zrównoważonego korzystania z obszarów wiejskich. Warto zauważyć, że dla rolnika jest to również okazja do promocji produktów z gospodarstwa oraz pozyskania klientów.

W celu wsparcia dalszego rozwoju koncepcji edukacji w gospodarstwie rolnym w 2011 r. powołano do życia Ogólnopolską Sieć Zagród Edukacyjnych. W ramach sieci zdefiniowane zostało pojęcie „gospodarstwo edukacyjne” wraz z jego identyfikacją rynkową w postaci nazwy „zagroda edukacyjna”. W ten sposób rozproszone wcześniej działania edukacyjne pojedynczych gospodarstw zostały skupione pod wspólną marką i zyskały transparentny wizerunek wyróżniający usługi edukacyjne gospodarstw członkowskich na rynku. Marka ta sprzyja lepszemu wykorzystaniu zasobów, ukierunkowuje rozwój jakościowy programów edukacyjnych, przyciąga środki zewnętrzne oraz zwiększa skuteczność działań promocyjnych. Do uczestnictwa w sieci może przystąpić każdy obiekt spełniający warunki definicji „zagrody edukacyjnej”. Udział w sieci dla gospodarstw rolnych jest dobrowolny i bezpłatny, a bezpośrednio korzyści dla

członków sieci (rolników) to: prawo do identyfikowania oferty edukacyjnej logotypem sieci, promocja ofert w ogólnopolskim systemie internetowym, promocja na targach, imprezach promocyjnych oraz w mediach, a także dostęp do poradników merytorycznych, udział w okresowych szkoleniach, wsparcie doradcze i możliwość wymiany doświadczeń na portalach społecznościowych. Jak przedstawiono na rycinie 3 liczba gospodarstw edukacyjnych systematycznie rośnie. W 2011 r. było ich niespełna 20, a w 2015 r. już ok. 180. Dynamika rozwoju sieci gospodarstw edukacyjnych wynika z dużego zainteresowania i popytu na tego typu usługi.



Ryc. 3. Dynamika rozwoju Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych od grudnia 2011 do marca 2015

Fig. 3. Dynamics of development of the National Network of Educational Farms from December 2011 to March 2015

Źródło: Kmita-Dziasek (2015)

Source: Kmita-Dziasek (2015)

Innowacyjna przedsiębiorczość wiejska

Zachodzące procesy gospodarcze wyraźnie wskazują, że konkurencyjność małych i średnich przedsiębiorstw na wsi jest uzależniona od stopnia ich innowacyjności. Umiejętność wyszukiwania dobrych pomysłów i ich urynkowanie celem pozyskiwania dochodów jest bez wątpienia pożądaną postawą przedsiębiorców działających na terenach wiejskich. Właściciele małych i średnich przedsiębiorstw wiejskich mają jednak ograniczone możliwości zwiększenia innowacyjności własnych firm w stosunku do swoich konkurentów w mieście. Inny jest poziom rozwoju sektora małych i średnich przedsiębiorstw, odmienne są ich potrzeby oraz problemy. Wynika to przede wszystkim ze specyfiki obszarów wiejskich (Czyżewski i Matuszczak, 2006). Centrum Doradztwa

Rolniczego stara się pozytywnie oddziaływać na pobudzanie i rozwijanie innowacyjności i kreatywności w działalności podejmowanej na obszarach wiejskich. Oprócz szkoleń stacjonarnych w tym zakresie realizowane są inne kompleksowe projekty, np. „Przedsiębiorcza wieś – innowacja i kreatywność wsparta PROW 2007–2013 – identyfikacja, opracowanie i upowszechnienie dobrych praktyk”. Celem projektu była promocja innowacyjności i kreatywności w rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej, poszerzenie wiedzy doradców w zakresie identyfikacji i opracowania przykładów „dobrych praktyk” w rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej, doskonalenie umiejętności niezbędnych dla wspierania innowacyjności i kreatywności mieszkańców wsi. Na ogół mianem dobrych praktyk określamy projekty innowacyjne, które zostały z powodzeniem zrealizowane, stanowią praktyczne rozwiązanie konkretnych problemów i przynoszą określone, pozytywne rezultaty (Faliszek i Leśniak-Berek, 2011), a ponadto są możliwe do zastosowania przez inne podmioty. Realizując wspomniany projekt, podjęto próbę zgromadzenia wiedzy na temat udziału doradców we wspieraniu innowacyjnych projektów z zakresu przedsiębiorczości na obszarach wiejskich oraz usystematyzowania tej wiedzy. W ramach projektu przeprowadzono badania sondażowe, szkolenia doradców oraz opracowano publikację (Leśniak i Markiewski, 2013).

Jednym z zaprezentowanych w ramach projektu przykładów innowacyjnej działalności była „Paczka od rolnika”. To projekt realizowany wyłącznie przez rolników. Rolnicy realizują tu sprzedaż bezpośrednią swoich własnych produktów, m.in. za pośrednictwem Internetu pod marką Odrolnika w formie tzw. Paczki od rolnika. Powołane przez nich stowarzyszenie Grupa Odrolnika pełni funkcję koordynatora, zajmując się równocześnie rozwojem projektu i promocją idei sprzedaży bezpośredniej. Dzięki temu rolnicy uzyskują zdecydowanie lepszą cenę za swoje produkty, zaś konsumenci otrzymują wysokiej jakości żywność wiadomego pochodzenia w znacznie niższej cenie.

Serwis odrolnika.pl stał się szybko popularny, m.in. dzięki mediom, które bezpłatnie pisały o takiej formie sprzedaży bezpośredniej. Projekt ten otrzymał też już szereg nagród, nie tylko związanych z obszarami wiejskimi.

W ramach publikacji projektowej zaprezentowano również przykład przedsiębiorcy wiejskiego zajmującego się tłoczeniem i sprzedażą oleju lnianego na zimno, który do procesu produkcyjnego wykorzystuje energię pochodzącą z solarów słonecznych. Pozwoliło to na poprawę warunków prowadzonej działalności gospodarczej i zmniejszenie kosztów zużywanej energii elektrycznej, a także ilości pracy przy produkcji, przyczyniając się znacznie do zwiększenia dochodów przedsiębiorstwa. Przedsięwzięcie to stanowi również dobry przykład zastosowania rozwiązań ekologicznych w prowadzeniu działalności gospodarczej na wsi.

Działania nakierowane na młodzież wiejską

Jak już wskazywano, niski poziom wiedzy ekonomicznej jest jedną z barier ograniczających rozwój przedsiębiorczości na wsi. Bez upowszechnienia wśród ludzi, zwłaszcza młodych, wiedzy o zasadach działania drobnego biznesu, trudno będzie myśleć o dywersyfikacji gospodarki wiejskiej. Z tego powodu podjęto się współorganizacji konferencji pt. „Młodzież w gospodarstwach rodzinnych i na obszarach wiejskich Europy w 2014 r.”

Podczas konferencji poruszano problematykę społeczną i ekonomiczną mieszkańców wsi, ze szczególnym uwzględnieniem młodzieży wiejskiej. Koncentrowano się w szczególności na kapitale ludzkim, zwłaszcza na osobach młodych, pracujących w drobnych gospodarstwach rodzinnych – często dwuzawodowcach, utrzymujących się wyłącznie z rolnictwa lub pozarolniczych źródeł dochodów, czy też poszukujących swojego miejsca w pracy i aktywności ekonomicznej. Tematyka aktywności gospodarczej mieszkańców wsi obecna była również podczas pozostałych konferencji dotyczących drobnych gospodarstw rolnych współorganizowanych przez CDR, np.:

- „Alternatywne źródła dochodów drobnych gospodarstw rolnych Unii Europejskiej” (2015),
- „Problemy społeczne i ekonomiczne drobnych gospodarstw rolnych w Europie” (2013),
- „WPR wobec drobnych gospodarstw rolnych” (2012),
- „Teraźniejszość i przyszłość drobnych gospodarstw rolnych” (2011).

Wykorzystanie nowych technologii na rzecz przedsiębiorczości wiejskiej

Starając się nadążyć za zmianami w zakresie rozwoju technik i technologii teleinformatycznych, Centrum Doradztwa Rolniczego od kilku lat prowadzi szkolenia dla doradców rolnych w zakresie marketingu internetowego (e-marketingu). Jednocześnie, doceniając olbrzymią rolę Internetu i narzędzi elektronicznych, prowadzone są strony i serwisy internetowe (strona firmowa www.cdr.gov.pl oraz strona internetowa krakowskiego oddziału CDR: www.cdr.gov.pl/krakow). Tworzone są także serwisy internetowe pod samodzielną marką. Celem tych działań jest dotarcie do jak najszerszego grona adresatów zainteresowanych problematyką przedsiębiorczości wiejskiej. Wymiernym efektem zaangażowania CDR jest powstanie następujących serwisów:

- www.zagroda-edukacyjna.pl – strona zagród edukacyjnych,
- www.produktyregionalne.edu.pl – strona poświęcona produktom regionalnym, tradycyjnym oraz sprzedaży bezpośredniej,
- www.agroturystyka.edu.pl – strona poświęcona agroturystyce,
- www.przedsiębiorczosc-wiejska.edu.pl – platforma wymiany wiedzy z zakresu przedsiębiorczości, z uwzględnieniem elementów właściwych działalności prowadzonej na obszarach wiejskich,
- www.leaderatorium.edu.pl – porusza m.in. kwestie wspierania przedsiębiorczości przez lokalne grupy działania.

Działania łączące cele ekonomiczne i społeczne

Ważnym zagadnieniem, które odnosi się do rozwoju obszarów wiejskich, jest działalność łącząca w sobie cele społeczne i ekonomiczne, określana mianem: ekonomia społeczna, gospodarka społeczna lub przedsiębiorczość społeczna. Kluczową zasadą

tej idei jest prymat działania na rzecz ludzi nad maksymalizacją zysku. Instytucje ekonomii społecznej działają we wszystkich sektorach gospodarki (Starmach, 2012). W tym zakresie działa także Centrum Doradztwa Rolniczego, organizując szkolenia dotyczące przedsiębiorczości społecznej, gdzie uczestnicy są zapoznawani z istotą i formami prawnymi przedsiębiorstw społecznych. Omawiana jest działalność i źródła finansowania podmiotów ekonomii społecznej, a także kierunki rozwoju sektora ekonomii społecznej w Polsce na lata 2014–2020 oraz polityki państwa w tym zakresie. Oczywiście nie może zabraknąć przykładów dobrych praktyk w obszarze gospodarki społecznej. CDR w szczególności koncentruje się na rozwijaniu spółdzielni socjalnych, które stają się jednym z kluczowych podmiotów ekonomii społecznej i coraz istotniejszym instrumentem polityki społecznej w zakresie aktywnej integracji i zwiększania spójności społecznej. Ideą spółdzielni socjalnej jest tworzenie instytucjonalnych udogodnień i przywilejów prowadzonej działalności gospodarczej, aby wesprzeć osoby mające trudności w odnalezieniu się w społecznej rzeczywistości (Czyżewski, Czyżewski, Matuszczak, 2005; Starmach, 2015). Głównym celem funkcjonowania takich spółdzielni jest przywrócenie na rynek pracy osób zagrożonych wykluczeniem społecznym, osób o niskiej zatrudnialności oraz umożliwienie osobom bezrobotnym aktywizację zawodową (Informacja o funkcjonowaniu spółdzielni socjalnych..., 2015). Prowadzona działalność ma wpływać pozytywnie na społeczną i zawodową inkluzję członków spółdzielni (Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej, 2014). Warto też wspomnieć, że spółdzielnia socjalna może prowadzić działalność społeczną i oświatowo-kulturalną na rzecz swoich członków oraz ich środowiska lokalnego, a także działalność społecznie użyteczną w sferze zadań publicznych (Ustawa o spółdzielniach socjalnych, Dz.U. z 2006 r., Nr 94, poz. 651).

W okresie ostatniego ćwierćwiecza obserwujemy w Polsce spowolnienie rozwoju demograficznego oraz znaczące zmiany w strukturze wieku jej mieszkańców. Trwający proces starzenia się ludności Polski będący wynikiem korzystnego zjawiska, jakim jest wydłużanie się trwania życia, jest pogłębiany niskim poziomem dzietności. Zmiany te są jednocześnie zintensyfikowane przez zwiększoną emigrację młodych osób. Na obszarach wiejskich w latach objętych „Prognozą ludności na lata 2014–2050” będzie występował systematyczny wzrost liczebności grupy osób starszych z 2,4 mln w 2013 r. do 4,1 mln w 2050 r. (*Prognoza ludności...*, 2014). Zapewnienie w przyszłości pomocy osobom w podeszłym wieku będzie więc dużym wyzwaniem dla instytucji świadczących usługi opiekuńcze. Znaleźnienie odpowiednich form opieki dla seniorów będzie z roku na rok coraz trudniejsze. Tu z pomocą mogą przyjść tzw. gospodarstwa opiekuńcze. Gospodarstwa te stanowią element szerszej koncepcji tzw. rolnictwa społecznego, łączącego ideę rolnictwa wielofunkcyjnego i usługowo-społecznego wraz z opieką zdrowotną na poziomie lokalnym. W Polsce idea tworzenia gospodarstw opiekuńczych jest jeszcze słabo znana, dlatego CDR oddział w Krakowie we współpracy z Kujawsko-Pomorskim Ośrodkiem Doradztwa Rolniczego w Minikowie podjął próbę zainteresowania doradców rolnych i środowiska wiejskiego tą tematyką. Od wielu lat system takich gospodarstw rozwija się w Europie, a szczególnie w Holandii (Manintveld i Snoeij van Middelkoop, 2014). Gospodarstwa rolne będące tzw. gospodarstwami opiekuńczymi mogą oferować swoją opiekę dla dzieci i ludzi z problemami, w tym integracyjnymi, wychowawczymi oraz upośledzeniami. Oferta gospodarstw opiekuńczych

może być skierowana do seniorów, którzy szukają dla siebie sposobu na zagospodarowanie wolnego czasu, czy to przez kilka dni, czy też kilka godzin dziennie.

Problemy wynikające z demografii dotyczą nie tylko najstarszych, lecz także najmłodszych mieszkańców wsi. Istotnym zagadnieniem jest ponadto dostęp do różnego rodzaju usług publicznych i edukacyjnych dla dzieci. Zmiany cywilizacyjne na obszarach wiejskich wpłynęły w istotny sposób na przemianę postaw rodziców dotyczących aspiracji edukacyjnych dzieci i młodzieży. Obecnie dla mieszkańców wsi ważne jest, aby ich dzieci odebrały edukację, która pozwoli im w przyszłości na zdobycie zatrudnienia gwarantującego im wysoki standard życia. Rodzice dzieci na wsi dostrzegają również, że ważną rolę w edukacji ich dzieci odgrywa wychowanie przedszkolne (Marchlewski, 2011). Dopóki w małej miejscowości funkcjonuje szkoła czy przedszkole, to społeczeństwo się w niej odradza. Kiedy tych instytucji zabraknie, ubywa też ludności, która szuka miejsc bardziej komfortowych do życia. To powoduje, że na wsiach rodzi się coraz mniej dzieci i wieś ulega wyludnieniu. Promując rozwój przedsiębiorczości w tym zakresie, CDR organizuje liczne szkolenia oraz wydaje publikacje z zakresu funkcjonowania tzw. miniprzedzkoli na obszarach wiejskich. Działania te mają na celu zapoznanie doradców z podstawami prawnymi tworzenia i funkcjonowania małych przedszkoli i punktów opieki dziennej dla dzieci do 5. roku życia. Wiedza ta ma pomóc we wspieraniu mieszkańców obszarów wiejskich w tworzeniu i rozwijaniu tych korzystnych społecznie inicjatyw.

Zbiorowe formy gospodarowania (spółdzielczość)

Centrum Doradztwa Rolniczego w swojej działalności promuje także rozwijanie zbiorowych form gospodarowania. Dotyczy to zarówno działalności rolniczej, okołorolniczej, jak i pozarolniczej. CDR działa na rzecz promocji wszelkich grupowych form działania, przede wszystkim w kierunku odbudowy spółdzielczości, która ma w Polsce bardzo długą tradycję, ale w ostatnim czasie uległa marginalizacji. Oprócz wspomnianych uprzedzeń mentalnych, dość znaczną barierę rozwoju spółdzielni stanowi brak wiedzy o celach, zadaniach, formach oraz przepisach prawnych spółdzielczego gospodarowania. Potwierdzają to także wyniki badań prowadzonych przez CDR w 2015 r. na temat świadomości doradców i rolników odnośnie idei spółdzielczości (Brodziński, Bomba, Leśniak, 2015). Zgodnie z nimi, stan wiedzy badanych rolników na temat idei spółdzielczości, jej celów, zasad działania określić można jako niewielki. Większość badanych ma, co prawda, ogólną wiedzę o spółdzielczości, ale jest ona pobieżna i często oparta na stereotypach. Najmniejszy poziom wiedzy posiadają rolnicy młodzi: w wieku do 35 lat, ale równocześnie ta grupa bardziej pozytywnie niż inne spogląda w przyszłość i widzi możliwości rozwoju rolnictwa w różnych formach organizacyjnych. Wyniki badań prowadzonych przez CDR (Brodziński, Bomba, Leśniak, 2015) wskazały, iż rolnicy oczekują ze strony doradztwa rolniczego wsparcia w zakresie uregulowań prawnych (dotyczących tworzenia i prowadzenia wspólnych podmiotów gospodarczych), w zakresie organizacyjnym (dotyczącym informacji i pomocy w przygotowaniu dokumentów do rejestracji przedsięwzięcia i rozpoczęcia działalności) oraz w zakresie poszukiwania źródeł finansowania (wsparcia finansowego powołanych do tego instytucji i organizacji).

Sprzedaż bezpośrednia (marketing bezpośredni)

Możliwą metodą poprawy pozycji finansowej rodzin wiejskich jest również wypracowanie sposobu udziału w dochodzie powstającym na etapie konfekcjonowania, uboju lub przetwórstwa produktów rolnych. Cena surowca na całym świecie, w tym w Unii Europejskiej, kształtuje się dla większości produktów rolnych na poziomie ok. $\frac{1}{5}$ ceny produktu finalnego (Chotkowski i Deluga, 2003). Brak udziału rolników w wartości dodanej, jaka powstaje na etapie obrotu i przetwarzania surowca, skutkuje radykalnym zmniejszeniem potencjalnego dochodu możliwego do uzyskania (Grojec, 2014). Niechęć rolników do angażowania się w tego typu działalność wynika po części z dotychczas obowiązujących przepisów. Dlatego też od wielu lat prowadzone są szkolenia i seminaria na temat sprzedaży bezpośredniej. Wydawane są liczne publikacje naukowe i popularno-naukowe, a także prowadzone są internetowe serwisy tematyczne (www.produktyregionalne.edu.pl). Pomimo nienajlepszych uwarunkowań społeczno-politycznych CDR od lat lobbuje na rzecz korzystnych, a jednocześnie społecznie sprawiedliwych rozwiązań w zakresie sprzedaży bezpośredniej (*Analiza sytuacji w zakresie...*, 2013). W 2013 r. zaproponowano zmianę ustawy o swobodzie działalności gospodarczej w taki sposób, ażeby produkcja i sprzedaż przetworzonej przez rolników żywności została wyłączona z zakresu pojęcia działalności gospodarczej. Zaproponowano ustalenie rocznego limitu zwolnienia, uzależnionego od wielkości osiągniętych przychodów i powiązanie limitu zwolnienia z kwotą wolną od podatku dochodowego od osób fizycznych. Dodatkowo zasugerowano uzależnienie zwolnienia od sprzedaży przetworzonych produktów w miejscu ich przetworzenia lub na targowiskach, a także wprowadzenie precyzyjnej definicji „małego przetwórstwa”, co pozwoliłoby oddzielić przetwórstwo przemysłowe od przetwórstwa w gospodarstwie rolnym (*Analiza sytuacji w zakresie...*, 2013).

Ponadto w latach 2013 i 2014 w CDR realizowano kompleksowe projekty dotyczące rozwoju marketingu bezpośredniego w Polsce. Zrealizowane projekty miały charakter kaskadowy, co oznaczało, iż uczestnicy części szkoleniowej dla doradców zostawali następnie wykładowcami szkoleń dla rolników i przedsiębiorców rolnych ze swojego regionu. Głównym celem tych szkoleń było dostarczenie uczestnikom zasobów wiedzy na temat uwarunkowań, zasad i technik stosowanych w sprzedaży bezpośredniej produktów rolnych. Uczestnicy szkoleń mieli możliwość nabycia umiejętności w zakresie: stosowania narzędzi marketingowych, oceny atrakcyjności i wyboru rynku docelowego, klasyfikacji i tworzenia oferty asortymentowej, wyboru odpowiedniego kanału sprzedaży bezpośredniej, zasad ekspozycji towarów i polityki cenowej, obsługi klienta i technik negocjacji, prowadzenia rachunku ekonomicznego i zarządzania zasobami, w tym zasobami ludzkimi. W trakcie szkoleń dla rolników i przedsiębiorców przeprowadzono wśród uczestników badania sondażowe na temat znaczenia sprzedaży bezpośredniej i marketingu bezpośredniego, przykładów dobrych i złych działań w zakresie marketingu, sprzedaży bezpośredniej i obsługi klienta. Na podstawie przeprowadzonych badań stwierdzono, że wielu rolników wciąż traktuje prowadzenie sprzedaży bezpośredniej jako rozwiązanie zastępcze, wynikające z nadmiaru produktów wytwarzanych w gospodarstwie, braku zorganizowanego skupu produktów, braku przetwórci przyjmującej produkty ekologiczne, lub też bardzo niskich cen ich skupu

(Znaczenie sprzedaży bezpośredniej..., 2014). Badani rolnicy zauważyli także, że jakkolwiek sprzedaż bezpośrednia powoduje możliwość uzyskania wyższej ceny za produkt poprzez eliminację pośredników, to na obecnym etapie wymaga zaangażowania czasu w nieadekwatnym do dochodów wymiarze. Tym, co powstrzymuje od podejmowania przez rolników działalności w formie sprzedaży bezpośredniej, są również niekorzystne i skomplikowane przepisy prawne, a także wysokie stawki za miejsce na targowisku, czy koszty związane np. z transportem.

W celu pobudzenia drobnej przetwórczości i sprzedaży bezpośredniej w 2010 r. uruchomiono w Centrum Doradztwa Rolniczego oddział w Radomiu, tzw. Centrum Praktycznego Szkolenia w Zakresie Małego Przetwórstwa. Centrum Praktycznego Szkolenia (CPS) jest miejscem dającym możliwość zarówno teoretycznego, jak i praktycznego szkolenia osób pragnących poznać sposoby przetwórstwa na poziomie gospodarstwa. Głównym celem prowadzonych tam szkoleń jest przekazanie praktycznej wiedzy z zakresu technologii, wymagań higienicznych, bezpieczeństwa żywności oraz wymagań prawno-administracyjnych przy zakładaniu działalności małego przetwórstwa w gospodarstwie rolnym. W CPS szkoleni są doradcy, nauczyciele i uczniowie szkół rolniczych, a przede wszystkim rolnicy. W skład CPS wchodzi: linia do produkcji soków, mała masarnia, mleczarnia oraz młyn.

E-biuletyn dotyczący przedsiębiorczości wiejskiej

Zagadnienia dotyczące sprzedaży bezpośredniej i przetwórstwa artykułów rolnych na poziomie gospodarstwa pojawiają się również w wydawanym od 2012 r. e-biuletynie CDR Oddział w Krakowie pt. „Przedsiębiorczość wiejska”. Zakres tematyczny prezentowanych w biuletynie artykułów jest rozległy. Dotyczą one szeregu zagadnień z obszaru przedsiębiorczości. Biuletyn spełnia kilka funkcji: informuje o zrealizowanych i planowanych działaniach CDR w obszarze rozwoju przedsiębiorczości na terenach wiejskich, prezentuje zmiany w zakresie regulacji prawnych, uwarunkowań ekonomicznych i społecznych wpływających na życie gospodarcze i dotyczących podmiotów i inicjatyw gospodarczych funkcjonujących na obszarach wiejskich. Ponadto realizuje on także cele edukacyjne, objaśniając szereg zagadnień teoretycznych związanych z aktywnością gospodarczą mieszkańców wsi, z uwzględnieniem istotnych aspektów socjologicznych oraz psychologicznych.

Konkurs „Sposób na Sukces”

Promocji przedsiębiorczości służy także organizowany od 2000 r. konkurs pn. „Sposób na Sukces”. Oprócz promowania pozarolniczej przedsiębiorczości na obszarach wiejskich umożliwia upowszechnienie wielu dobrych, godnych naśladowania przykładów działalności gospodarczej, które stają się inspiracją dla osób poszukujących ciekawych pomysłów na uruchomienie własnej firmy na wsi lub też integrujących mieszkańców małych miejscowości. Od początku istnienia konkurs ma niekomercyjny charakter, tj. zgłaszający się do udziału nie ponoszą żadnych opłat, a jury konkursu pracuje społecznie. Organizacja konkursu opiera się na współpracy CDR z instytucjami i organizacjami działającymi na rzecz rozwoju obszarów wiejskich. Do konkursu mogą być

zgłaszane przedsięwzięcia realizowane przez przedsiębiorców, jednostki samorządu terytorialnego, organizacje społeczno-zawodowe i branżowe rolników i organizacje pozarządowe. Nagrody są przyznawane w pięciu kategoriach: indywidualnej, rodzinnej, zespołowej, inicjatyw na rzecz rozwoju społeczności lokalnych i w kategorii przedsięwzięć zrealizowanych przez kobiety.

Podsumowanie i rekomendacje

Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Krakowie od lat podejmuje działania na rzecz rozwoju obszarów wiejskich. Należy jednak podkreślić, iż potrzebne jest dalsze wsparcie instytucjonalne wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Warto w tym celu spojrzeć na doświadczenia innych krajów członkowskich Unii Europejskiej, znajdujących się na bardziej zaawansowanych etapach rozwoju obszarów wiejskich. Większość agencji rozwoju regionalnego w krajach UE od dawna w swych oddziałach, związanych z rozwojem przedsiębiorczości, posiada oddzielne komórki zajmujące się wyłącznie firmami wiejskimi. Wiele krajów UE powołało także agencje zajmujące się wyłącznie rozwojem obszarów wiejskich o dużych problemach rozwojowych, które za główny cel swej działalności przyjęły rozwój przedsiębiorczości wiejskiej, tworząc specjalne programy wsparcia i służby doradcze.

W tym celu w CDR tworzone są zespoły robocze, które dyskutują o potrzebach i opracowują metody oddziaływania na mały biznes wiejski. Przygotowywane są duże projekty badawcze, których celem jest analiza możliwości rozwoju przedsiębiorczości na terenach wiejskich. Powstają programy rozwojowe przedsiębiorczości uwzględniające specyfikę terenów o trudnych warunkach rozwoju. Zakładane są specjalne biura, które udzielają porad na temat tego, jak i gdzie inwestor wiejski może uzyskać pomoc w rozwiązaniu problemów występujących w jego przedsiębiorstwie.

Warto wykorzystać do rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej istniejącą infrastrukturę instytucjonalną ośrodków doradztwa rolniczego. Pomimo znikomego w ostatnich latach finansowania, mają one zbudowaną silną markę wśród mieszkańców obszarów wiejskich. Wszakże w badaniach przeszło połowa przedsiębiorców wiejskich deklaruje współpracę z ośrodkami doradztwa rolniczego. Przykładowo, można by wyodrębnić odpowiednie komórki w ramach ośrodków doradztwa rolniczego (ODR), zajmujące się tylko i wyłącznie rozwijaniem wiejskiego biznesu. Funkcję koordynacyjną na poziomie krajowym mogłoby tu pełnić Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie.

Jeśli chodzi o obecnie udzielane przez ODR wsparcie na rzecz biznesu wiejskiego, to wśród korzystających przeważają mikroprzedsiębiorstwa, w których dużą grupę stanowią gospodarstwa rolne prowadzące działalność pozarolniczą. Wśród mikroprzedsiębiorstw jednoosobowych ponad 70% współpracuje z ośrodkami doradztwa rolniczego, a w mikroprzedsiębiorstwach wieloosobowych jest to ponad 50% (*Opracowanie koncepcji systemowego wsparcia...*, 2014). Należy jednak zauważyć, że również w małych i średnich przedsiębiorstwach usługi ODR są powszechniejsze niż w innych instytucjach otoczenia biznesu. To, iż polscy rolnicy w tak dużej skali sięgnęli po środki UE, jest sporą zasługą ośrodków doradztwa rolniczego, świadczących pomoc w tym zakresie. Podobnej pomocy doradczej ODR mogłyby udzielać przedsiębiorcy

wiejskiemu, który chce uruchomić działalność pozarolniczą. ODR mogą być instytucjami wspomagającymi początkujących przedsiębiorców w procesie zakładania firmy, jak również sprawującymi „mentorską” opiekę już w trakcie prowadzenia działalności (np. wsparcie w zarządzaniu finansami, marketingu, planowaniu). Wymaga to jednak analizy i oceny skuteczności działań już prowadzonych oraz uporządkowania niezbyt spójnej struktury organizacyjnej. To, że organizacja bazy instytucjonalnej dla rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej procentuje, pokazuje najlepiej przykład brytyjski, a konkretnie doświadczenia *Rural Development Commission*, przekształconej w *Countryside Commission*. Praca zarówno tej, jak i innych organizacji nakierowanych na rozwój obszarów o trudnych warunkach rozwojowych w Wielkiej Brytanii spowodowała, że miejsc pracy na wsi zaczęło przybywać szybciej niż w miastach (Kłodziński, 2012). Działania te były usystematyzowane i rozplanowane zgodnie z określoną strategią rozwoju obszarów wiejskich.

Podobne długofalowe celowe działania niezbędne są w Polsce. Bez wizji rozwoju oraz podejścia holistycznego środki finansowe, które są obecnie wydatkowane przynoszą znacznie mniejsze efekty. Dlatego potrzebny jest ogólnonarodowy dyskurs o tym, jaką wieś i rolnictwo chcemy mieć w przyszłości i kogo wspierać w pierwszej kolejności.

Bibliografia

- Adamowicz, M., Zwolińska-Ligaj, M. (2009). Koncepcja wielofunkcyjności jako element zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. *Zeszyty Naukowe SGGW, Polityki Europejskie, Finanse i Marketing*, 2(51), 11–38.
- Analiza sytuacji w zakresie sprzedaży bezpośredniej produktów rolnych – opracowanie Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie na zlecenie Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Brwinów 2013.
- Brodziński, Z., Bomba, J., Leśniak, L. (red.). (2015). *Stan i perspektywy rozwoju spółdzielczości wiejskiej w Polsce*. Kraków: CDR Brwinów, O/Kraków.
- Chotkowski, J., Deluga, W. (2003). Wpływ cech rynku rolnego na specyfikę marketingu. W: M. Adamowicz (red.), *Marketing w strategiach rozwoju sektora rolno-spożywczego*. Warszawa: SGGW.
- Czyżewski, A., Czyżewski, B., Matuszczak, A. (2005). Procesy globalizacji a spółdzielczość w sektorze rolno-żywnościowym. *Więś i Rolnictwo*, 4(129), 7–20.
- Czyżewski, A., Matuszczak, A. (2006). Makroekonomiczne uwarunkowania dualnego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich – aspekt tradycyjny i innowacyjny. *Polityka Gospodarcza*, 14, 7–24.
- Czyżewski, A., Stępień, S., Poczta-Wajda, A. (2006). Wydajność pracy w rolnictwie w Polsce i w krajach UE. Studium porównawcze: praca w perspektywie ekonomicznej. Poznań: Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu.
- Drygas, M. (2010). Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich Dylematy i pożądane kierunki rozwoju na przykładzie doświadczeń wybranych krajów realizujących tego typu przedsięwzięcia. Warszawa: IRWiR PAN.
- Dzun, W. (2008). Duże gospodarstwa rolne przed i po wejściu do UE. Warszawa: IRWiR PAN.
- Eurostat. EIM Business and Policy Research. Pobrane 12.02.2016 z: <http://ec.europa.eu/eurostat>.
- Frenkel, I. (2012). Ludność wiejska. W: J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.), *Raport o stanie wsi. Polska wieś 2012*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

- Faliszek, K., Leśniak-Berek, E. (2011). Społeczność lokalna wobec problemu wykluczenia społecznego – organizowanie pomocy dla samopomocy. *Acta Universitatis Lodziensis Folia Sociologica*, 38.
- Grojec, M. (2014). *Młodzież w gospodarstwach rodzinnych i na obszarach wiejskich w Polsce. Przedsiębiorczość wiejska 2*. Kraków: CDR Brwinów, O/Kraków.
- Informacja o funkcjonowaniu spółdzielni socjalnych działających na podstawie ustawy z dnia 27 kwietnia 2006 r. o spółdzielniach socjalnych za okres 2012–2013 – informacja przyjęta przez Radę Ministrów w dniu 23 stycznia 2015 r. oraz sejmową Komisję Polityki Społecznej i Rodziny w dniu 3 marca 2015 r. Warszawa, styczeń 2015 r. Pobrane z: <http://bip.kprm.gov.pl> (Informacje i sprawozdania dla Sejmu i Senatu przedkładane przez Radę Ministrów).
- Kłodziński, M. (2010). Główne funkcje polskich obszarów wiejskich z uwzględnieniem dezagryzacji wsi i pozarolniczej działalności gospodarczej. W: B. Kłos, D. Stankiewicz (red.), *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Studia BAS*, 4(24).
- Kłodziński, M. (2012). Bariery wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. *Wież i Rolnictwo*, 2(155), 40–56.
- Kmita-Dziasek, E. (2015). *Koncepcja i funkcjonowanie Ogólnopolskiej Sieci Zagród Edukacyjnych*. Kraków: CDR Brwinów, O/Kraków.
- Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej (2014). Warszawa.
- Leśniak, L., Markiewski, K. (2013). *Przedsiębiorcza wieś przykłady innowacyjnych projektów wspartych PROW 2007–2013*. Kraków: CDR Brwinów, O/Kraków.
- Manintveld, K., Snoei van Middelkoop, C. (2014). *Gospodarstwa opiekuńcze w Borach Tucholskich a doświadczenia holenderskie*. Minikowo: Kujawsko-Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego.
- Marchlewski, W. (2011). *Organizacja wychowania przedszkolnego na terenach wiejskich*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Nurzyńska, I., Poczta, W. (2014). *Polska wieś 2014, raport o stanie wsi*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Obszary wiejskie w Polsce. (2011). Warszawa–Olsztyn: GUS.
- Opracowanie koncepcji systemowego wsparcia przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w ramach projektu pn. „Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich – diagnoza, kierunki, rekomendacje dla polityki rozwoju obszarów wiejskich” (2014). Warszawa: IGiPZ PAN, FDPA.
- Poczta, W. (2013). *Gospodarstwa rolne w Polsce na tle gospodarstw Unii Europejskiej – wpływ WPR*. Warszawa: GUS.
- Poczta, W., Czubak, W., Pawlak, K. (2009). Zmiany w wolumenie produkcji i dochodach rolniczych w warunkach akcesji Polski do UE. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 4, 40–52.
- Powszechny Spis Rolny (2010). Warszawa: GUS.
- Prognoza GUS na podstawie danych z Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 r.
- Prognoza ludności na lata 2014–2050. (2014). Warszawa: GUS.
- Ratajczak, M. (2009). Działalność i sytuacja ekonomiczna małych i średnich przedsiębiorstw na obszarach wiejskich (na przykładzie Warmii i Mazur). Praca doktorska napisana w 2009 r. na Wydziale Nauk Ekonomicznych SGGW Warszawa.
- Rosner, A. (2007). *Uwarunkowania społeczno-gospodarcze związane z restrukturyzacją funkcji rolniczej wsi – diagnoza i rekomendacje. Ekspertyza do koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju na lata 2008–2033*. Warszawa: MRR.
- Starmach, M. (2012). *Ekonomia społeczna a rozwój lokalnych społeczności – dobre praktyki w funkcjonowaniu przedsiębiorstw społecznych*. Kraków: CDR Brwinów, O/Kraków.
- Starmach, M. (2015). *Spółdzielnie socjalne*. Kraków: CDR Brwinów, O/Kraków.
- Ustawa z dnia 22 października 2004 roku o jednostkach doradztwa rolniczego (Dz.U. z 2004 r., Nr 251, poz. 2507 ze zm.).

Ustawa o spółdzielniach socjalnych (Dz.U. z 2006 r., Nr 94, poz. 651).

Wilkin, J. (2008). Wielofunkcyjność rolnictwa i obszarów wiejskich. W: M. Kłodziński (red.), *Wyzwania przed obszarami wiejskimi i rolnictwem w perspektywie lat 2014–2020*. Warszawa: IRWIR PAN.

Znaczenie sprzedaży bezpośredniej (marketingu bezpośredniego), przykładów dobrych i złych działań w zakresie marketingu, sprzedaży bezpośredniej i obsługi klienta w opinii uczestników szkoleń dla rolników i przedsiębiorców. (2014). Kraków: CDR O/Kraków.

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 30.07.2016

Do cytowania – For citation:

Bomba, J., Grojec, M. (2016). Rola Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie oraz jego oddziałów w rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej [The role of Agricultural Advisory Centre in Brwinow and its branches in the development of rural entrepreneurship]. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych – Problems of Small Agricultural Holdings*, 2, 5–27. doi: <http://dx.doi.org/10.15576/PDGR/2016.2.5>.